

Kalina Micheva-Peycheva

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

Names for People, Mediators between the Sacred and the Profane in the History of the Literary Bulgarian Language

Abstract: The article studies the names of people who are mediators between deities and mankind. Material is drawn from Old Bulgarian classical works from the 9th - 11th centuries and from New Bulgarian damascenes from the 17th century. It is established that in the Old Bulgarian language these names are few in number, while in the literary language of the 17th century, they increase, as dialect words and new descriptive nominations enter. Mediators in literature are interpreted as enemies of Christianity and servants of the devil, while in traditional culture they are respected folk healers who perform their rituals with the help of God.

Key words: names of people, mediators between deities and mankind; Christianity; traditional culture

Калина Мичева-Пейчева

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Названия за хора, медиатори между сакралното и профанното, в историята на книжовния български език¹

От древността до днес човешкият род е в конфликт с природата, но примитивните хора са изложени на много повече опасности в изключително несигурна среда. Потребността от сигурност и стремежът към неутрализиране на опозициите Аз – действителността и Аз – другите раждат вярата в много божества (Фрейзър/Freyzar 2006). Връзката с божествата във всички архаични общества се осъществява от хора медиатори, които могат да предсказват бъдещето, да правят магии, да лекуват със словесни заклинания и т.н. Тези хора имат специален статут и са обект на почитание. С приемането на християнството медиаторите между човешкия род и божествата се отричат, като се обявяват за магьосници и слуги на дявола. Затова в официалната средновековна книжнина рядко се срещат названия за хора медиатори, при това в такива контексти, които изобличават тяхната несправедна езическа същност. Все пак проучването на различни паметници на българската средновековна литература показва, че в нея могат да се открият такива названия, а при промяна на културните нагласи през Предвъзраждането в българския книжовен език проникват и нови лексеми от диалектите и се утвърждават словосъчетания с широк семантичен обсег.

За целите на изследването е ексерпиран материал от класическите старобългарски паметници (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999, 2009; Старославянски словарь/Staroslavianskii slovar' 1999), от произведенията на Патриарх Евтимий (Kaiuñniacki 1901), от Тихонравовия дамаскин (Дьомина/Demina 1971), Ловешкия дамас-

---

¹ Статията е по проект „Кирило-Методиевата традиция, език и култура сред словаците, българите и сърбите“, Международен проект, Фонд „Научни изследвания“, съгласно договор КП-06 ДУНАВ / 1.

кин (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013), Троянския дамаскин (Иванова/Ivanova 1967). Диалектните лексеми са извлечени от Архива на Българския диалектен речник в Секцията по диалектология и лингвистична география (АБДР).

Названия на хора медиатори в старобългарския език

В старобългарските класически произведения от IX–XI в. са засвидетелствани само няколко названия на хора, които могат да общуват с божествата и да предсказват бъдещето или да извършват магически ритуали с определена цел. Тези хора са свързани с езичеството и затова в официалната средновековна книжнина са представят като врагове на християнството, които често съдят и измъчват истински преданите на Иисус Христос. По такъв начин се осмислят и съдниците на светите Йона и Варахисий в *Житието* им в Супрасълския сборник от X век. За тяхното назоваване старобългарските книжовници използват лексемата *вълхувъ* със значение ‘заклинател, предсказател’:

вндѣвъше же неустнвнн влсвн бзвѣшене то чюдѣ. н днвнвше сѣ оужасоша сѣ С 268.29; потомъ нѣкоторнн отъ влхувъ. обадиша свѣтаѣ. йона н варахисна. къ трѣмь старѣшнамъ влшъскымъ С 256.24.

Във втория пример е налице и устойчивото словосъчетание *старѣшнина влшъскъ* ‘главен предсказател’. Тази колокация се среща няколко пъти в *Житието* и показва, че според християнските представи хората медиатори функционират в рамките на някаква йерархична структура, начело на която стои върховен старейшина:

н ставъшема прѣдъ старѣшнинамн влшъскамн С 257.8–9; то слышавъша отъ нѣю старѣшны влшъскыѣ. разгнѣвавъша сѣ зѣло С 260.6–7.

В старобългарските класически произведения се откриват и лексеми от корена *чар-*, с които се вербализират магията и магьосниците. Композитът *чародѣн* със семантика ‘вълшебник, магьосник’ се среща четири пъти в *Житието на светите Терентий, Африкан и Помпий* от Супрасълския сборник и се отнася до хора с дарба да властват над живата природа. Тяхната дарба обаче е положена отново в парадигмата на измъчването на християните – чародеите са призвани да доведат най-злите зверове, които да погубят Терентий, Африкан и Помпий. За да се утвърди силата на Бога и верните му последователи, чародеите не успяват да накарат зверовете да разкъсат затворените в тъмница мъченици:

вса чародѣа звѣрнныѣ. повелѣ прнвестн кѣлко нмѣтъ звѣрнн. лютъ н зѣлъ. аспнды н ехдѣн С 183.19; кназъ ... повелѣ ародѣмъ отъвест звѣр С 184.15.

Със средствата на лексикално-синтактичната номинация се образува словосъчетанието *чаромъ обрѣтателъ* ‘човек, който владее магиите’, еднократно употребено в една от молитвите в Синайския евхологий:

ндеже аще еси. отънѣдѣже аще ндешн. лн самъ еси вельзѣолъ ... нлн чаромъ обрѣтателъ ... оубо сѣ выпльщенаго ба ... не оута сѣ въ рабѣ бжѣ семь СЕ 54а 18.

Интересен факт от историята на българския език е съхранението на рядкото словосъчетание *чаромъ обрѣтателъ* в същия контекст в апокрифна молитва от XVII в. (Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2017). В Синайския евхологий от XI век еднократно са засвидетелствани две лексеми, свързани с действията на хората, медиатори между сакралните сили и човека: *чародѣаннѣ* ‘магьосничество, чародейство’ и *враженнѣ* ‘гадаене’, като те са част от греховете на моления се, които са извършени поради съблазън от дявола, наречен врагъ:

исповѣдаѣ ... монхъ грѣхъ ... врагомъ зѣлъ прѣльщаемъ. прнсно вѣпадаѣ въ блѣды ... въ чародѣаннѣ. въ враженнѣ СЕ 68b 1.

В по-късни преписи на създадените през старобългарския период (IX – XI в.) съчинения се откриват още названия на ритуалните практики на хората медиатори: *баанне* ‘баене’ и *влатн* ‘бая’ (Симеонов сборник), *гаданне* ‘гадаене’, *послѣдоватн гаданнемъ* ‘врачувам, гадая’ (Втора книга Паралипоменон) (Бончев/Bonchev 2002: 28, 126), като всички употреби са с отрицателни конотации. Лексемата *гаданне* е употребена и в *Похвалното слово на Йоан Поливотски* от Патриарх Евтимий със значение ‘гадателство, пророкуване’:

нѣ онѣ оубѣ сѣнн н гаданнѣ сѣмѣааше; съ же самой истинѣ агнѣца божїа 200.2 (Kaiuñniacki 1901).

При похвалата на св. Йоан Поливотски в края на словото той е сравняван с различни библейски герои, като се изтъкват достойнствата му. Именно в такъв контекст неговата преданост на истината и на агнеца Божий, тоест на Исус Христос, се противопоставят на служенето на гаданията, на мрака и дявола. Лексемата *гаданне* влиза в корелация със *сѣнь* и в опозиция с *истина*, следователно на смислово равнище гадаенето като част от действията на хората медиатори принадлежи на тъмнината, езичеството и ересите и се оттласква от чистата вяра в истинския Бог.

Названия на хора медиатори в новобългарските дамаскини от XVII в.

През XVII в. новобългарските дамаскини са част от големите културно-исторически промени през Предвъзраждането. Те се отличават не само с писмен език, близък до говоримия, но и с цялостна преработка на текстовете с цел приближаване до реципиентите. В тях се откриват нови названия за хората, медиатори между сакралните сили и човешкия род. Словосъчетанието „нечисти жени“ в текста на дамаскините назовава жени, които баят и правят магии:

н сега нма тѣка междѣ нас грѣшнѣнн н нечистѣнн женѣ. та баатѣ н магїа стрѣватѣ н лѣжатѣ нас Тих 18.189.

Съвсем друга е семантиката на термина *нечисти жени* в етнолингвистиката. Той отразява представите за нечистотата в българската традиционна култура, според които нечисти са жените в лиминален период от живота си като младите невести, бременните и родилките, както и тези, които имат сексуални контакти или са в цикъл (Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013). Християнското осмисляне на нечистотата обаче се свързва преди всичко с телесни и духовни грехове. Затова е напълно закономерно баячките да се причислят към нечистите жени, тъй като са извън християнския канон. Авторите на новобългарските дамаскини категорично определят съдържанието на словосъчетанието, като го разширяват с подходящ атрибут. Така се получава изразът *грешни и нечисти жени*, с който се назовават тези, които могат с баене и магии да се свържат със сакралните сили. Осъждането им при Второто пришествие на Исус Христос е закодирано и в номинирането им.

Друг продуктивен корен, свързан с проучваните названия, е *бая-*. Споменахме, че той се среща в преписи на Симеоновия сборник. Лексемите *баа* и *баанне* присъстват и в архаичните дамаскини, които са на среднобългарски традиционен език и съществуват до XVI–XVII век. В новобългарските дамаскини глаголът *баа* (Тихонравов дамаскин, Ловешки дамаскин) и отглаголното съществително *баанне* (Тихонравов дамаскин, Троянски дамаскин) се отнасят до ритуалните действия на хората медиатори и се реализират в семантичното поле на греховността. В тези текстове откриваме и лексемата *баанница* със значение ‘врачка; жена, която предсказва бъдещето’ (Тихонравов дамаскин, Троянски

дамаскин), която е преминала от диалектите в книжовния език на народна основа.. В текста става дума за тежко заболял цар, който търси помощ от жена с пророчески дар:

пѣстн ѹлцн на нѣкоа баѣлницѣ да мѣ поврачювати, да видѣ даан цѣ станѣ Тих 11.90б.

Царят е наказан за това, че се обръща към баялницата, а не към истинския Бог, и така се утвърждават ценностите на господстващата културна парадигма на християнството.

На езиково равнище се наблюдава смесване на значенията на *врачка* и *баячка*. Лексемата *баялница* от корен *б а я*- би трябвало да се съотнася с лекуване чрез баене, но според текста баялницата врачува, тоест може да гадае. Това смесване е характерно за народната култура. И до днес врачките и баячките често имат общи функции, които включват и пророкуване, и изцеление на болни. Затова и названията им се преплитат в диалектите.

В средновековната българска книжина лексемите с корен *в р а ч*- се съотнасят само с изцеляване. Едва в езика на новобългарските дамаскини се отразява тяхното преосмисляне въз основа на връзката между лекуването с баене и предсказването на бъдещето. В текста на *Слово за Второто пришествие* се споменават и друг тип жени, които гневят Бога със своите гадателски възможности и с опита си да въздействат върху хората, като определят тяхното битие и дори „завързват“ оплодителните сили на младите мъже:

тѣа женѣ конто ба разгнѣвалѣ, конто врачюватѣ н прѣдаватѣ, н задаватѣ, н завезуватѣ младенци Тих 18.197б.

В цитираните примери *врачувам* (Тих 18.197б) и *поврачувам* (Тих 11.90б) означават ‘гадая с магии’. В текста от *Словото за Второто пришествие* на Иисус (Тих 18.197б) образът на жената медиаторка е изграден много по-детайлно, споменават се няколко нейни дарби и действия, с които безспорно тя се отличава от обикновените хора. Макар и достойни за Божия гняв, те разкриват реалната роля на жената медиаторка в патриархалния свят. Тя не само може да разпознае бъдещето, но може и да го промени.

Появата на няколко названия за жените медиаторки в новобългарските дамаскини от XVII в. безспорно е повлияна от традиционната култура, в чиито обреди и вярвания тези жени заемат много важно място и са отговорни за сигурността и здравето на рода при тежки изпитания и трудности като болест, раждане, смърт. Но в дамаскините те последователно са представени като нечисти и грешни, както изисква християнският канон. Езиковият материал показва, че авторите на новобългарските дамаскини намират подходящи еднословни и описателни номинации за тях, с които да ги осъдят и да поучат четящите и слушащите да не ги почитат. На първо място по обобщаваща сила и ясно послание е словосъчетанието *грешни и нечисти жени*, което се отличава и с отрицателен аксиологичен статус. Еднословната вербализация *баялница* със своя диалектен произход се доближава до възприемателите, а предикативните изрази

жени баят и магия струват;

жени, които врачуват;

жени, които предават и задават и завезуват младенци

очертават границите на нехристиянските действия на жените медиаторки и ги правят разпознаваеми. А именно това е социолингвистичната функция на новобългарските дамаскини – да поучат вярващите на разбираем език и с точни послания, така че те категорично да осмислят доброто и злото, грешното и праведното.

Ще споменем още две лексико-семантични гнезда, които са свързани с назоваването на хората, медиатори между сакралното и профанното. В новобългарските дамаскини богато засвидетелствани са лексемите с корен *м а г*- (*магия, магесник, магийство*,

магийски), като определено семантиката им се съотнася с нехристиянските практики на езичници и хора с особени дарби:

И земята ... съ е омърсила ѿ чачьскы гнѹсоты. и ѿ кѹрвы, и ѿ вльфи, и ѿ ѹбити людьє, и ѿ магесници Тих 18.196;

и тамо въ ѡнзи ѡстровь имаше нѣкои магесникь и същи слѹга дѣволовь Тих 6.43б.

Магесниците се приобщават към блудниците, крадците, убитите, с които се е омърсила земята, и по този начин влизат в корелация с нечистотата и греховността според Словото за Второто пришествие на Исус Христос.

Враговете и мъчителите на първите християни също ги наричат магесници, защото вършат чудеса само със силата на вярата си в Христос.

ѡ ѹлци, вьѹє каква магїа ѹинитє исцѣлѣватє болгы и
ѡнитє гы да вѣрѡват хѣ распетаго. и рекоха мѡ
и тїє. царю, нѹє магїа не знаемь ни магїа вѣрѡваме дєто є лѣсть дѣволкаа
Тих 10.76–76б.

Следователно лексемата *магесници* в новобългарските дамаскини се реализира изцяло с отрицателни конотации, независимо че се отнася до различни субекти. За авторите на текстовете, които защитават християнските принципи, магесници са тези, които притежават чудодейна сила да правят магии като слуги на дявола; за последователите на политеизма магесници са първите християни, които правят чудеса с помощта на единствения и всемогъщ Бог.

Наследниците на старобългарското *влѣхвѣ* в дамаскините *влѣхва*, *влѣфа* са с няколко значения. В *Слово за Рождество Христово* на Дамаскин Студит е съхранено старобългарското значение ‘мъдрец, предсказател’, което се отнася до тримата източни мъдречи, които отиват да се поклонят на новородения Исус, чиято поява предсказват. В текста на *Слово за св. Георги* лексемата *влѣхва* е със значение ‘пророк, прорицател’ и се отнася до измъчвания от император Диоклициан светец. Императорът обвинява жена си Александра, че е повярвала на *влѣхвата* магесник и е приела християнството:

и царь диоклитїанъ рече єи. ами пакь тебѣ що ти бы александро. та пристѣпи при тогози влѣх
ва магесника, ато си ѡстъпила ѿ вѣрата нашитє боогѡвє Тих 39.308.

С най-голяма честота е засвидетелствано третото значение на *влѣхва* ‘крадец, разбойник’. То е резултат от семантична метафоризация, тоест, пренос по сходство между гадателите и грабителите, като аксиологически и едните, и другите се оценяват отрицателно в християнството.

Проучването показва, че в новобългарските дамаскини – Тихонравов, Троянски, Ловешки – са засвидетелствани названия на хората, медиатори между сакралните сили и човешкия род, от корените *баѡ-*, *вѡд-*, *маг-* и *влѣх-*, а не се срещат такива с корените *вѡц-*, *гад-/гат-*, *вѡж-*, *чѡр-*. Важното е, че темата за жените медиаторки, която се разработва в новобългарските дамаскини от XVII в., става изключително актуална в дамаскинската литература през XVIII в. Първо, в творчеството на Йосиф Брадати, в неговия Женски сборник и второ, в преписите и преработките на този текст в Рилския манастир и Самоков. Според изследователките А. Ангушева, М. Димитрова, Т. Брага словата против гадаенето и баенето и тези, които ги практикуват, отразяват реалното присъствие на тези ритуали в живота на българите през Възраждането и стремежа на църквата и книжовниците от тази епоха да напътстват вярващите да ги отбягват (Ангушева, Димитрова/Angusheva, Dimitrova 2002, 2013; Брага/Braga 2022, 2023). Засвидетелствани са и повече названия на жени медиаторки: *баялници*, *баснарки*, *баби*, *магесници*, *самовили* и *бродници*.

Заклучение

Анализът на езиковия материал показва, че в историята на българския книжовен език са съхранени немалко названия на хора, медиатори между сакралното и профанното. В християнската книжнина те се представят като грешни хора, обсебени от дявола. Дори и в новобългарските дамаскини, които по език и съдържание се приближават до възприемателите, врачките, баялниците, магесниците са *грешни и нечисти жени*. В традиционните вярвания обаче те извършват своите ритуали с помощта на християнския Бог и помагат на вярващите да оцелеят при големи изпитания. Тази нагласа е отразена в диалектните названия на народните лечители: *баярница* (АБДР, Благоевградско), *баилка* (АБДР, Севлиево), *баечка* (АБДР, Първомайско), *врачарка* (АБДР, Белослатинско), *врачка* (АБДР, Разложко), *врач* (АБДР, Трънско, Врачанско), *врачар* (АБДР, Белослатинско), *вражалец* (АБДР, Северозападна България), *вражар* (АБДР, Югозападна България), *вражалка* (АБДР, Благоевградско), *вражарка* (АБДР, Ботевградско), *гадатял* (АБДР, Пловдивско), *гаталец* (АБДР, Охридско), *гатач* (АБДР, Никополско, Свищовско), *гатачка* (АБДР, Никополско) и др.

Примерите от народните песни и приказки, както и от художествената литература показват, че тези лексеми имат положителни конотации:

Оди, мале, лек ми бъркай по вражарки, по баснарки, ил да умрум, ил да станом. Народна песен; На един турчин поболил му се коньо и нечел да яде. Он го отвел при една баба вражалица да му бае. СБНУ III, 245; Май ще трябва баба Стамена баячката да ти гаси въглища за страх. Поизплаши се ти. Т. Харманджиев; Баба му, цял град го знае, на времето си врачка и биярка е била, ноцно време месеца от небето е свалила и в корито го е къпала. Чудомир; Ходи Никола дохожда, / води ѝ врачки, знахари, / с разни я билки церица. П. Р. Славейков; Дядо Съботин е познат на цялата околност врач и гадател, до когото мнозина прибегваха да дирят отговор на тежки чемери, болки и на тайни желания. Ив. Карановски (РБЕ/РВЕ онлайн)

В осмислянето на хората, медиатори между сакралното и профанното, се наблюдава противопоставяне между християнското отричане и осъждане и традиционното приемане и почитане на врачките, баячките и др. Според етнолозите функцията на врачките и баячките освен лечебна е и социална. Тя е насочена към пространственото структуриране на света и ценностното свързване на човешките дейности за хармонизиране на социума чрез решаване на междуличностни конфликти. Специалното присъствие на хората медиатори е изключително важно при хоризонталната пространствена делба на света на „тукашен“ и „отвъден“, тъй като само те могат да осъществяват връзка между двата свята и да помагат на обикновените хора да надмогнат болестите и да запазят здравето и живота си в тукашния свят.

Названията и контекстите на употребата им, които проучваме в тази статия, показват, че в историята на книжовния български език доминира християнската аксиологична представа за хората медиатори като грешни и нечисти.

СЪКРАЩЕНИЯ

Лов – Ловешки дамаскин
С – Супрасълски сборник
СЕ – Синайски евхологий
Тих – Тихонравов дамаскин
Тр – Троянски дамаскин

ЛИТЕРАТУРА

- Ангушева, Димитрова 2002: *Ангушева, А., М. Димитрова*. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Том 92 (11), 81–99 (Angusheva, Dimitrova 2002: *Angusheva, A., M. Dimitrova*. Drugite avtoriteti: slova protiv magyosnitsi i bayachki v damaskinarskata traditsia. – Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Ivan Duychev“. Tom 92 (11), 81–99).
- Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: *Ангушева-Тиханова, А., М. Димитрова*. Самоков и борбата на Църквата срещу баенето и гадаенето. – Етнология на общуването. Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. 12, год. VIII, 120–134 (Angusheva-Tihanova, Dimitrova 2013: *Angusheva-Tihanova, A., M. Dimitrova*. Samokov i borbata na Tsarkvata sreshtu baeneto i gadaeneto. – Etnologia na obshtuvaneto. Godishnik na Asotsiatsia „Ongal“. T. 12, god. VIII, 120–134).
- Бончев 2002: *Бончев, Ат*. Речник на църковнославянския език. Т. I. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (Bonchev 2002: *Bonchev, At*. Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. T. I. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Брага 2022: *Брага, Т*. Профилъ женского присутствия в эпоху Средневековья по материалам Женского сборника Иосифа Брадати. – В: Доклади от Международна юбилейната конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. София, 331–337 (Braga 2022: *Braga, T*. Profil zhenskogo prisutstvija v epokhu Srednevekovja po materialam Zhenskogo sbornika Iosifa Bradati. – In: Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“. Sofia, 331–337).
- Брага 2023: *Брага, Т*. Лексеми, назоваващи и съпътстващи магическите практики в Женския сборник на Йосиф Брадати. – Български език, 70 (2023), № 4, 42–54 (Braga 2023: *Braga, T*. Leksemi, nazovavashti i sapatstvashti magicheskite praktiki v Zhenskiya sbornik na Yosif Bradati. – Balgarski ezik, 70 (2023), № 4, 42–54).
- Дьомина 1971: *Дьомина, Е. И*. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Палеографическое описание и текст. Т. 2. София: Издателство на БАН. (Demina 1971: *Demina, E. I*. Tikhonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamjatnik XVII veka. Paleograficheskoe opisanie i tekst. T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Иванова 1967: *Иванова, А*. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София: Издателство на БАН. (Ivanova 1967: *Ivanova, A*. Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v. Sofiya: Izdatelstvo na BAN).
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К*. Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София: Диомира. (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K*. Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik. Sofia: Diomira).
- Мичева-Пейчева 2017: *Мичева-Пейчева, К*. Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература. София: Диомира. (Micheva-Peycheva 2017: *Micheva-Peycheva, K*. Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura. Sofia: Diomira).
- Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., В. Велчева*. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., V. Velcheva*. Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. Sofia: Natsionalna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodiy").

- РБЕ онлайн: Речник на българския език онлайн (Rechnik na balgarskiya ezik online) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [23.12.2025].
- Старобългарски речник 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1. А–Н. Т. 2. О–У. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Starobalgarski rechnik 1999, 2009: Starobalgarski rechnik. T. 1. A–N. T. 2. O–U. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“).
- Старославянский словарь 1999: Старославянский словарь. Москва: Русский язык. (Staroslavianskii slovar' 1999: Staroslavianskii slovar'. Moskva: Russkii iazyk).
- Фрейзър 2006: *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. Част I. Част II. София: ИК „Рата“. (Freyzar 2006: *Freyzar, Dzh.* Zlatnata klonka. Chast I. Chast II. Sofia: IK „Rata“).
- Кайућниаки 1901: *Кайућниаки, Е.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 – 1393). Wien: C. Gerold.